

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2018

ARAŐTIRMA

Research

Teşehhütte Şehâdet Parmağının Durumu

Mustafa Karabacak

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Ana Bilim Dalı

karabacakm67@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-8190-3513>

Geliş Tarihi / Received: 18.04.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 23.06.2018

Öz

Zaman zaman aynı safta namaz kılan Müslümanların teşehhüt anında sağ ellerinin parmakları ile ilgili farklı uygulamalar yaptıklarına Őahit olunmaktadır. Hatta parmağını ne zaman ve nasıl kaldırdığından hangi mezhebe mensup olduğu da rahatlıkla anlaşılmaktadır. "Namazı benden gördüğünüz gibi kılın!" buyuran bir peygambere mensup bu insanların aynı kaynaktan beslenmelerine rağmen aralarında bu fark/farklar nereden kaynaklanmaktadır?

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim namazın farzlarından bahsetmekte ve ayrıntıya girmemektedir. Bu konuda ayrıntılar ise hadislerde daha çok da sahabe sözleri olan mevkuf rivayetlerdedir. Müslümanın gayesi elbette peygamberinin kıldığı gibi namazını kılmaktır; çünkü böyle yapıldığı zaman maksat hâsil olmaktadır. Hz. Peygamber'in namaz kıldığı gibi bir namaz elbette onun namaz tariflerinden ve sahabenin onda gördüklerinden anlaşılacaktır. Bu konuda temel kriter de hadislerdir.

Biz de bu makalede mezhebî görüşlere girmeden teşehhüt anında yapılan el ve parmakların durumu ve bu mezkur uygulamalardan hangisinin hadislere daha uygun olduğunu araştıracamız.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Namaz, Teşehhüt, İşaret parmağı.

The Situation of Index Finger at Pray

From time to time, it is witnessed that Muslims who practice prayers in the same stage have different applications about the fingers of the right hand at the time of the promulgation. In fact, it is easy to understand when and how your finger was raised and to which denomination it belongs. Where do these differences come from, even though these people believing in the same prophet who say "perform the prayer as you see me,"?

As it is known, the Qur'an mentions the essentials of prayer and does not get into details. The details of this subject are the accounts of mevkuf, which are the words of the companions in the hadiths. Of course the Muslim's will is to pray as the Prophet did; because when it is done like this, Muslims can reach their purpose. How Muslims must pray can be understood from the prophet's prayer and his recipes and his companionship's practises. Hadiths are the basic criteria in this regard.

In this article, we can see that the situation of hands and fingers made during the pray without entering divisional different points of views and we will investigate which of these movements in the meantime are more appropriate for the hadiths.

Keywords: Hadith, Prayer, To sit in prayer, Index finger.

Atıf / Cite as

Karabacak, Mustafa, "Teşehhütte Şehâdet Parmağının Durumu", *Marife*, 18/1 (2018): 215-230.

Giriş

Namaz ibadeti, İslam'ınbeş temel¹ esasındanbiri ve aynı zamanda, taabbüdi konulardan yani aklın alanına girmeyen, vazediliş gerekçesi (illeti) akılla tam olarak anlaşılabilen, Şâri'nin kendisiyle neyi amaçladığı gizli kalmış hükümlerendir.² Namaz ibadeti zamana göre değişmeyeceği için Allah Rasûlü'nden nasıl görüldü ise öyle kılınması gerekir; çünkü Hz. Peygamber "Namazı benden gördüğünüz gibi kılınız"³ buyurmuştur. Namazın vakitlerinden soran sahabiye herhangi bir tarif yapmadan "Şu iki gün bizimle kıl!"⁴ demiş ve namazın vakitleri de dâhil olmak üzere tarif ile değil; âdetâ yaşayarak öğrenilmesi gereken bir ibadet olduğunu söylemiş olmaktadır. Çünkü namaz ibadeti sırf şekilden ibaret değildir. Şekilden daha çok Allah'a kulluğun, teslimiyetin ön planda olduğu bir ibadettir. Rasûlüllah'ın namazlarda okuduğu âyetler ve dualar⁵ bunun en bâriz göstergesidir.⁶ O zaman, Hz. Peygamber'in nasıl namaz kıldığını tespit etmek bu anlamda önemlidir. Bunun da yolu, hadis ve sünnetlerdir. Müslümanlar arasındaki uygulamalara bakıldığında ise ayrıntılarda farklılıklar vardır.

Özellikle Ka'be ve Mescid-i Nebevî gibi yerlerde aynı safta yan yana namaz kılan Müslümanlar arasında teşehhütte sağ elinin parmaklarının durumu ile ilgili farklı uygulamalarla karşılaşmaktadır. Bu konuda iki secde arasında oturuşta ve teşehhütte sağ elin sağ dizinin üzerine, sol elin sol dizin üzerine konulacağıyla ilgili bir ittifak olmasına rağmen teşehhütte özellikle işaret parmağının durumu ile ilgili farklı uygulamalar vardır. Bu konuda mezheplerdeki farklı uygulamalar da şöyledir: Hanefiler tahiyatta şehadeti söylerken işaret parmağını " لا " derken (nefi anında) kaldırır, " لا إله إلا الله " derken (isbat halinde) indirirler⁷, Şafiiler " لا إله إلا الله " isbat halinde birinci oturuşta kalkıncaya, son oturuşta ise selam verinceye kadar kaldırır, Mâlikiler namaz bitinceye kadar sağa sola parmaklarını hareket ettirirler, Hanbeliler Allah lafzı okunurken şehadet parmağıyla işaret eder ve

¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, İmân, 2, Tefsir, 30; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kureşî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981/1401, İmân, 19-22; Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Servet, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, İmân, 3; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981/1401, İmân, 13.

² Bk. İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *Menâsîdü's-Şer'ati'l-İslâmiyye*, I-III, Thk. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca, Vüzâratü'l- Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, Katar, 1425/2004, II, 55-57.

³ Buhârî, Ezân 17, Edeb, 27, Ahbâru'l-Âhâd, 1.

⁴ Müslim, Mesâcidi 176; İbn Mâce, Salât, 1.

⁵ Hz. Peygamber'in teşehhütte okuduğu dualar konusunda geniş bilgi için bk. Tuzcu, Recep, *Namazın Teşri Süreci ile İlgili Rivayetlerin Kronolojik Değerlendirmesi*, Damla Matbaası, Gaziantep, 2014, 298-300.

⁶ Balci, İsrâfîl, *Hz. Peygamber ve Namaz*, 5. Basım, Ankara Okulu Yayınlar, Ankara, 217, s. 106.

⁷ İbn Âbidin, Muhammed Emin, "Teşehhütte [Şahadet Parmağıyla İşaret Esnasında Diğer] Parmakların Yumulması Hususunda Şüphenin Giderilmesi", çev: Şenol Saylan-Yusuf Yiğit, KTÜİFD 4, sy. 2, (Güz2017): 183-213. Makalenin isminden de anlaşılacağı gibi Muhammed Emin İbn Âbidin zamanındaki Hanefilerin teşehhütte sağ elin diğer parmaklarını yummadan işaret parmağıyla işaret ettiklerini bunun gerçekte böyle olmadığını delillendirmek amacıyla Hanefî âlimlerin görüşlerini topladığı bir risaledir.

hareket ettirmez.⁸ Bu makalede mezhebi görüş ayrılıklarına girmeden, sadece delil alınan hadislerde teşehhüt anında parmakların durumunu incelenecektir. İncelerken aynı konuda gelen rivayetlerde tenâkuz söz konusu değilse; hadislerin senet incelemesine gidilmeyecektir.

Makalede kullandığımız Tahiyyat/teşehhüt/oturuş ifadelerinden namazlarda tahiyyat duasını okumak için her iki rekatta yapılan oturuş anlaşılmalıdır.

1. Teşehhütte Ellerin ve Parmakların Durumu

1. 1. Teşehhütte Ellerin Durumu

Rivayetlerde teşehhüt anında ellerin ve parmakların durumu ile ilgili farklı rivayetlerin az olduğu sol elin ve parmaklarının durumu üzerinde durulacaktır.

1. 1. 1. Sol Elin ve Parmakların Durumu

Vâil b. Hucr'un (ö. 51/671 [?]) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber namazda otururken sol avucunu dizinin üzerinden sarkıttı. "Rasûlüllah teşehhüt duasını okumak için oturduğu vakit sağ elini sağ dizinin üzerine, sol elini de sol dizinin üzerine koyar, şehâdet parmağı ile işâret ederdi. Başparmağını da orta parmağı üzerine koyardı. Sol ovucunu dizinin üzerine sarkıttı."⁹ Vâil b. Hucr'un "Sol elini dizinin üzerine sarkıttı" ifadesini adeta oturuş anında sol avucunun içiyle sol dizkapığını sanki ağızda bir lokma gibi yapardı¹⁰, şeklinde anlamışlardır.

Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/692) rivayet edildiğine göre "Rasûlüllah namazda tahiyyat için oturunca sağ elini sağ dizi üzerine koyar şehâdet parmağını kaldırır dua ederdi. «وَيْدُهُ الْيُسْرَى عَلَى رُكْبَتَيْهِ بِاسْطِهَا عَلَيْهَا» Sol elini ve parmaklarını ise sol dizi üzerinde serbest bırakırdı."¹¹ Benzer bir rivayeti Âmir b. Abdullah babası Abdullah b. Zübeyr'den (ö. 73/692)rivayet etmiş¹² ve elini sol dizinin üzerine koyduğundan bahsetmiştir. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber, teşehhütte sol elini sol dizi üzerine tabii bir şekilde yani biraz açarak koymuştur. Çünkü ellerin tabii bir şekilde konulması parmak aralarının biraz açık olmasıdır.

Hadiste geçen "sağ elini sağ dizinin üzerine sol elini de sol dizinin üzerine koyardı" ifadesinden İbn Abdilber el-Kurtubî'nin (ö. 463/1071) dediği gibi bu durum kıyamda elleri bağlamakta olduğu gibi namazda ellerin de bir görevi

⁸ Sâbık, Seyyid, *Fikhu's-Sünne*, I-III, 3. Basım, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1397/1977, I, 177. Ayrıca bk. Sübkî, Mahmud Muhammed Hattâb, *ed-Dinü'l-Hâlis ev İrşâdü'l-Halk ilâ Dini'l-Hak*, I-IX, Thk. Emin Mahmud Hattâb, 4. Basım, el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye es-Sübkîyye, By., 1397/1977, II, 249-253.

⁹ Müslim, Mesâcid, 113.

¹⁰ İbn Melek, Muhammed b. İzzüddin Abdülatif b. Abdilaziz b. Emînüddin b. Firiştâ, *Şerhu Mesâbihu's-Sünne Li'l- İmam Beğâvî*, Nureddin Tâlib, I-VI, 1. Basım, İdâratü's- Sekâfeti'l-İslâmiyye, By. 1433/2012, II, 22 hadis no: 643.

¹¹ Müslim, Mesâcid, 114; Tirmizî, Salât, 104; Nesâî, Sehv, 35; İbnMâce, Ebû Abdullah b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, İkameti's-Salat, 27.

¹² Nesâî, Sehv, 35.

olduğunu gösterir.¹³ Ellere bu şekilde namaz anında bir görev vermek başka şeylerle meşgul olmasını engellemek içindir.¹⁴

Bu iki rivayette Vâil b. Hucr'un rivayetinde Rasûlullah'ın sol elini "dizkapağından sarkıttığı"; Abdullah b. Ömer ve Âmir b. Abdullah b. Zübeyr rivayetlerinde ise "dizi üzerinde serbest bıraktığı" ifade edilmiştir. İbn Hacer'in (ö. 852/1448) dediği gibi burada bir çelişki söz konusu değildir. Ellerin diz kapağını ağızda lokma gibi tutmasına ellerin diz kapağına yakın olup parmak uçlarının dizlerle aynı hizada olmasına zıt değildir.¹⁵ Ayrıca Nevevî (ö. 676/1277) "Teşehhütte sol elin dizkapağına yakın veya üzerine konulmasında âlimler ittifak etmişlerdir."¹⁶ diyerek her ikisinin mümkün olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla namazda kıyam anında ellerin nereye bağlanacağı ile ilgili esneklik olduğu gibi bu konuda da bir esneklik söz konusudur. Tirmizî'nin (ö. 279/892) dediği gibi "Sahabe, tabiin ve ondan sonra gelen âlimlerin nazarında namazda kıyam anında sağ eli sol elin üzerine, âlimlerden bazıları ellerin göbeğin altına, bazıları göbeğin üstüne konması gerekir, demektedirler. Aslında her iki grubun görüşlerinde وَكُلُّ ذَلِكَ

وَإِسْعَ عِنْدَهُمْ bir esneklik söz konusudur."¹⁷

Sol elin sol dizinin üzerinde duruşuyla ilgili yani dizkapağını lokma gibi tutması ve ellerin dizin üzerinde durumuyla ilgili farklı bir durum da olabilir. İnsanlar soğuk ve benzeri sebepler dolayısıyla üzerindeki elbiseler kalın veya ince olabilir. Bu da insanın elinin dizinin üzerinde nerede duracağıyla ilgili bir etkidir. Kış mevsiminde elbisenin birkaç kat giyildiği bir zamanda eller diz kapağına daha yakın olabilirken, elbisenin daha az veya ince giyildiği zamanlarda eller dizkapağından biraz daha uzak olabilmektedir. Yani bu mevkufta rivayetlerde sahabenin Hz. Peygamber'in bu uygulamasını gördüğü mevsimsel şartlarla ilgili de olabilir. Bir başka ihtimalde teşehhüdün başında görmüşse Hz. Peygamber'in elleri dizinin üzerinde, ayağa kalkacağı zaman görmüşse ellerin tabii olarak diz kapağına doğru hareket edeceğinden ellerin dizkapağın kavrar veya kavrar gibi görülmesi kaçınılmazdır. Bu ifadelerden ellerin teşehhütte diz üzerinde durması kesin olmakla birlikte kalçanın tam ortasında veya dizkapağına yakın durması bir ayrıntıdır. Çünkü Hz. Peygamber'in namaz tariflerinde kıyamın, rükûnun ve secdelerin tam yapılması vardır, bu rükûnleri yaparken ellerin durumlarıyla ilgili ayrıntılar söz konusu değildir.¹⁸

¹³ Abdullah b. Ömer kıyamda ve tahiyat elin durumu ile ilgili şöyle demiştir: "Namazda insanın yüzü secde ettiği gibi eller de secde eder." İbn Abdilber el-Kurtubî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed, *el-İstizkâr*, Sâlim Muhammed Atâ-Muhammed Ali Muavvad, I-IX, 1. Basım, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, I, 477-478.

¹⁴ İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstizkâr*, I, 478.

¹⁵ Mübârekfûrî, Ebû'l-Hüseyin Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselam b. Hân Muhammed b. Emânullah b. Husâmüddin, *Mirâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, I-IX, 2. Basım, İdaratü Bühûsü'l-İlmiyye, Hindistan, 1404/1984, III, 230.

¹⁶ Mübârekfûrî, *Mirâtü'l-mefâtih*, III, 230-231.

¹⁷ Tirmizî, *Salât*, 73.

¹⁸ Buhârî, *İmân*, 15; Müslim, *Salât*, 45; Tirmizî, *Salât*, 110, *İsti'zân*, 4; Nesâî, *İstiftâh*, 7, *Tatbîk*, 15, *Sevh*, 67; İbn Mâce, *İkâme*, 73; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl b. Behram, *es-Sünen*, I-II, Çağrı yayınları, İstanbul, 1992, *Salât*, 78.

1. 2. Teşehhütte Sağ Elin Parmaklarının Durumu

Teşehhütte sağ elin işaret parmağın durumuyla ilgili rivayetlerde farklı uygulamalar vardır. Bazı rivayetlerde teşehhüt anında işaret parmağını kaldırdığı, bazı rivayetler kaldırmadığı belirtilmektedir.

1. 2. 1. Sağ Elinin İşâret Parmağını Kaldırırdı

Nâfi'nin (ö. 117/735), Abdullah b. Ömer'den rivayetine göre "Rasûlullahteshühütte oturduğu vakit sol elini sol dizinin üzerine koyar; sağ elini de sağ dizinin üzerine koyar ve elli üç işareti yapardı. Şehâdet parmağı ile de işâret ederdi."¹⁹ Aynı ravinin Dârimî (ö. 255/868) rivayetinde Hz. Peygamber'in *وَتَصَبَّأُصْبَعَهُ* parmağını kaldırdığı bildirilmiştir.²⁰ Hadis, Âmir b. Abdullah b. Zübeyr'in babasından²¹ ayrıca Mâlik b. Numayr el-Huzâî'nin babası vasıtasıyla da rivayet edilmiştir.²²

Vâil b. Hucr rivayetinde bu uygulamayı Hz. Peygamber'in nasıl yaptığını bizzat kendisinin gördüğünü belirtmiştir.²³ Aynı raviden başka bir rivayette hadisin ravilerinden Bişr b. Mufaddal da bunu bizzat uygulamalı olarak²⁴ göstermiştir. Ayrıca Abbâs b. Sehl es-Sâidî'nin aktardığına göre Ebû Humejd, Ebû Useyd, Sehl b. Sa'd ve Muhammed b. Seleme biraraya geldiklerinde Ebû Humejd "Ben size Rasûlullah'ın namazının nasıl olduğunu öğretem" diyerek Hz. Peygamber'inteshühütte işâret parmağıyla işâret ettiğini söylemektedir.²⁵

Rivayetlerden âlimler, Hz. Peygamber'in tahıyyatta işâret parmağını kaldırdığını anlamışlardır. Fakat burada tartışma konusu işâret parmağını ne zaman kaldırdığıyla ilgilidir. Bazı rivayetlerden oturduğunda hemen kaldırdığı anlaşılırken bazı rivayetlerden dua ederken kaldırdığıdır.

Abdullah b. Zübeyr²⁶, Abdullah b. Ömer²⁷, Vâil b. Hucr²⁸, Ebû Humejd²⁹, Numeyr el-Huzâî³⁰ rivayetlerinde «وَوَضَعَ يَدَهُ الْيُمْنَى عَلَى فِخْذِهِ الْيُمْنَى، وَأَشَارَ بِإِصْبَعِهِ» sağ elini sağ dizinin üzerine koyduktan sonra parmağıyla işaret etti denilirken; Abdullah b. Ömer³¹ ve Vâil b. Hucr'un³² bir başka rivayetlerinde «وَرَفَعَ إِصْبَعَهُ الْيُمْنَى الَّتِي تَلِي الْإِبْهَامَ، فَدَعَا بِهَا» «işâret parmağını kaldırdı ve onunla dua etti şeklindedir. Vâil b. Hucr'un İbn

¹⁹ Müslim, Mesâcid, 115, 116; Tirmizî, Salât, 104; Nesâî, Sehv, 32, 33, 35.

²⁰ Dârimî, Salât, 83.

²¹ Müslim, Mesâcid, 113; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani el-Ezdi, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, Salât, 180-181.

²² Nesâî, Tatbîk, 97, Sehv, 36; İbnMâce, İkameti's-salat, 27.

²³ Nesâî, Sehv, 29, 30, 34; İbnMâce, İkameti's-salat, 27.

²⁴ EbûDâvûd, Salât, 114-115.

²⁵ Tirmizî, Salât, 103.

²⁶ Müslim, Mesâcid, 113; Ebû Dâvûd, Salât, 180-181.

²⁷ Müslim, Mesâcid, 116; Ebû Dâvûd, Salât, 180-181; Nesâî, Sehv, 34, 35; Dârimî, Salât, 83.

²⁸ Ebû Dâvûd, Salât, 114-115; Nesâî, Sehv, 29, 33, 34.

²⁹ Tirmizî, Salât, 103.

³⁰ İbnMâce, İkameti's-salat, 27.

³¹ Müslim, Mesâcid, 115; Tirmizî, Salât, 104; Nesâî, Sehv, 36;

³² Nesâî, Sehv, 32; Nesâî, Sehv, 30.

Mâce'nin (ö. 273/886) rivayetinde Rasûlullah'ın bunu « **يَدْعُو بِهَا فِي التَّسْبِيحِ** » “teşehhütte dua ederken”³³, Nesâî (ö. 303/915) rivayetinde « **وَتَصَبَّ أَصْبَعُهُ لِلدُّعَاءِ** » “dua etmek için”³⁴, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) Abdullah b. Zübeyr rivayetinde **كَانَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ** « **أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ** » “dua edeceği zaman”³⁵ yaptığı bildirilmiştir. Fakat hemen mi yoksa daha sonra mı kaldırdığına dair açık bir işaret yoktur. Dolayısıyla mezhepler arasındaki ihtilaflar buradan kaynaklanmaktadır. Başta buradaki (vav) Şâfî mezhebinin belirttiği gibi mutlak cemdir. Yani sağ elini sağ dizinin üzerine koyduğunda hemen işaret parmağını kaldırmıştır. Fakat buradaki (vav) Hanefî fakihî İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *el-Muhtâr* isimli eserinde belirttiği gibi bu'diyet de ifade edebilir. Yani sağ elini sağ dizinin üzerine koyduktan sonra şehâdeti okurken kardırması da olabilir.³⁶

1. 2. 2. İşâret Parmağını Kaldırmazdı

Vâil b. Hucr'un başka bir rivayetinde tahıyyatta Hz. Peygamber'in işaret parmağını kaldırdığına dair bir ifade yoktur. Hadis şöyledir: Vâil b. Hucr'den rivâyete göre, şöyle demiştir: “Medîne'ye geldim, Rasûlullah'ın namazını nasıl kıldığını görmek istedim, teşehhüt için oturunca sol ayağını yaydı sağ ayağını dikerek ellerini uylukları üzerine koydu.”³⁷

Tirmizî de hadisin senedi şöyledir: Küreyb> Abdullah b. İdris> Âsım b. Küleyb> Babası Küleyb> Vâil b. Hucr.

Tirmizî (ö. 279/892) bu hadise “hasen sahih”; Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (ö. 1420/1999) “sahih” demiştir. Yine Tirmizî'nin aktardığına göre aralarında Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Kûfelilerin olduğu pek çok ilim ehli bu hadisle amel etmişlerdir. Dolayısıyla onlar Hz. Peygamber'in teşehhütte sağ elinin işâret parmağını oturduğunda hemen değil daha sonra kaldırdığı kanaatindedirler.

Tahıyyatta işâret parmağını kaldırıp kaldırmaması Hz. Peygamber'in farklı uygulamalarından da kaynaklanabilir. Yani işâret parmağını bazen hemen kaldırmış bazen de şehâdeti söylerken kaldırmış olabilir. Benzer bir uygulama namazda tekbir alırken elleri nereye kadar kaldırdığıyla ilgilidir. Vail b. Hucr “Rasûlullah namaza başlarken ellerini omuz hizasına kadar”³⁸ aynı ravi **ثُمَّ أَتَيْتَهُمْ مِنْ قَابِلٍ** “Ertesi yıl geldiğinde ellerini kulaklarından daha yukarıya kaldırdığını” gördüğünü bildirmektedir. Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr el-

³³ İbnMace, İkameti's-salât, 27.

³⁴ Nesâî, Tatbîk, 97.

³⁵ Ebû Dâvûd, Salât, 180-181.

³⁶ Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasen Nureddin el-Molla el-Heravî, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, I-IX, 1. Basım, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1422/2002, II, 729, hadis no: 906.

³⁷ Tirmizî, Salât, 102.

³⁸ Nesâî, Tatbîk, 97.

Humeydî'nin (ö. 219/834) rivayetinde ikinci gelişinin kış mevsiminde olduğu bildirilmektedir.³⁹

1. 2. 3. Şehâdet Parmağını Hafifçe Eğerdi

Basralı Mâlik b. Numeyr el-Huzâî'nin babasından aktardığına göre Hz. Peygamber şehadet parmağını kaldırdığında biraz eğermiş. "Rasûlullah'ı namazda otururken gördüm, sağelini sağ uyluğu üzerine koydu, işâretparmağını biraz eğerek kaldırdı."⁴⁰ Aynı ravinin Nesâî (ö. 303/915) rivayetinde "... şehâdet parmağını biraz eğerek dua ediyordu."⁴¹ şeklindedir.

Ebû Dâvûd'da hadisin senedi şöyledir: Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî> Osman b. İbn Abdirrahman> Becîle oğullarından Isâm b. Kudâme> Mâlik b. Numeyr el-Kuzâî>Babası Numeyr.

Nesâî'de hadisin senedi şöyledir: Ahmed b. Yahya es-Sûfî> Ebû Nuaym> Isâm b. Kudâme el-Cedelî>Mâlik b. Numeyr el-Kuzâî> Babası Numeyr.

Bu hadisin iki senedi vardır. Mâlik b. Numeyr el-Huzâî her iki senette de vardır. Hakkında, İbn Hibbânel-Bustî (ö. 354/965)*es-Sikât'*nda zikretmiş ve *بروي عن* "babasıyla karşılaşmış ve ondan rivayeti vardır"⁴² İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) *مقبول من الراية* "dördüncü tabakadan makbul bir ravidir" deseler de Zehebî (ö. 748/1347) *لا يعرف ولا يهيه صُحْبَةً* "Babasıyla karşılaşmış olsa da bilinmeyen bir kimse"⁴³; İbn Kattân *لا يعرف حال مالك ولا روى عن أبيه غيره* "Mâlik'in durumu bilinmiyor ve babasından başkasından da rivayeti olmadığını"⁴⁴ söylemektedir.

³⁹ Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez- Zübeyr b. Isa b. Ubeydullah el-Kuraşî, *Müsnedü'l-Humeydî*, Thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, I-II, 1. Basım, Dâru's-Sekâ, Dımaşk, 1996, II, 136 hadis no: 909. Ayrıca bk. Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. El-Abbâs b. Osmân b. Şafî b. Abdulmüttalib b. Abdümenâf el-Muttalibî el-Kuraşî el-Mekkî, *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1400, I, 176; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyin b. Ali b. Musa el-Hüsvircirdî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, I-X, 3. Basım, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, II, 38 hadis no: 2305, II, 43 hadis no: 2322.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Salât*, 180-181.

⁴¹ Nesâî, *Sehv*, 38; *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Hasen b. Abdülmünim, I-XII, 1. Basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, II, 66 hadis no: 1198; İbn Huzeyme, Ebû bekr Muhammed b. İshâk, *Sahîhu İbn Huzeyme*, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ty, I, 354 hadis no: 716; İbn Balbân, Emir Alauddin Ali el-Fârisî, *Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi İbn Balbân*, Thk. Şuayb Arnaût, I-XVIII, 2. Basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993, V, 272 hadis no: 1946; Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *ed-Düâu li't-Taberânî*, Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, 1. Basım, 1413, I, 203 hadis no: 636.

⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, I-IX, 1. Basım, Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1393/1973, V, 386 nr., 5326.

⁴³ Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymâz, *el-Muğnî fi'd-Duafâ'*, Thk. Nureddin İtr, By., Ty., II, 539, nr., 5152.

⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed, *Tehzibü't-Tehzib*, I-XII, 1. Basım, Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, Hindistan, 1326, X, 24.

Sonuç olarak; Mâlik b. Numeyr el-Kuzâî'nin meçhul olmasından dolayı hadis "zayıf"tır.⁴⁵

1. 2. 4. Şehâdet Parmağının Hareket Ettirip Ettirmemesi

Tahıyyatta Hz. Peygamber'in işâret parmağını hareket ettirip ettirmediğine dair farklı rivayetler vardır. Şimdi bu rivayetleri inceleyelim.

1. 2. 4. 1. Şehâdet Parmağını Hareket Ettirmezdi

Abdullah b. Zübeyr'den rivâyete göre, Rasûlüllah *وَإِذَا دَعَا، وَلَا كَانَ يُشِيرُ بِأُصْبُعِهِ إِذَا دَعَا، وَلَا* كان يشير بأصبعه إذا دعا، وَلَا كان يشير بأصبعه إذا دعا. tahıyyatta dua ederken şehâdet parmağını kaldırır fakat hareket ettirmezdi. İbn Cüreyc diyor ki: Amr b. Dînâr'ın şöyle bir ilavesi vardır. Âmir b. Abdullah b. Zübeyr'in babasından aktardığı bir hadiste şöyle denilmektedir. Bizzat kendisi Rasûlüllah'ı bu şekilde dua ederken görmüş, sol elini sol uyluğu üzerine koyarak parmaklarını da serbest bırakmıştır.⁴⁶

Ebû Dâvûd'da hadisin senedi şöyledir:

İbrahim b. Hasen el-Missîsî> Haccâcb. Muhammed el-Missîsî> İbn Cüreyc> Ziyâd> Muhammed b. Aclân> Âmir b. Abdullah> Abdullah b. Zübeyr.

İbrahim b. Hasen el-Missîsî "sika"dır.⁴⁷ Haccâcb. Muhammed el-Missîsî "sika"dır.⁴⁸ Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc "sika"dır.⁴⁹ Ziyâd b. Sâd b. Abdirrahman el-Horasânî"sika"dır.⁵⁰ Muhammed b. Aclân"sadûk"tur.⁵¹ Âmir b. Abdullah "sika"dır.⁵² Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm el-Kuraşî.⁵³

Görüldüğü gibi hadisin ravilerinin hepsi "sika"dır.⁵⁴

Nesâî'de hadisin senedi şöyledir:

Eyyûb b. Muhammed el-Vezzân> Haccâc> İbn Cüreyc> Ziyâd> Muhammed b. Aclân> Âmir b. Abdullah> Abdullah b. Zübeyr.

Nesâî'deki rivayetin senedinde de sadece Nesâî'nin hocası Eyyûb b. Muhammed el-Vezzân farklıdır. Onun da "sika" olduğu söylenmiştir.⁵⁵ Ebû

⁴⁵ Vellevî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa, *Zehîru'l-Ukbâ fî şerh'l-Müctebâ*, I-XLII, 1. Basım, Dâru'l-Mi'râc, By. 1416/1996, XV, 78.

⁴⁶ Nesâî, Sehv, 35; Ebû Dâvûd, Salât, 180-181.

⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, 1. Basım, Dâru'r-Raşîd, Suriye, 1406/1986, s. 89 nr. 164.

⁴⁸ Ömrünün sonunda ihtilâta maruz kalmıştır. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb* s. 153 nr. 1135.

⁴⁹ Bazen "tedlis" ve "irsâl" yaptığı da söylenmiştir. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 363 nr. 4193.

⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 219 nr. 2080.

⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 496nr. 6136.

⁵² Dördüncü tabakadan "sika ve âbid" bir ravidir. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 288 nr. 3099.

⁵³ Muhacirlerden Medine'de ilk dünyaya gelen çocuktur. Dokuz yıl halifelik yapmış ve hicri 73 yılının Zilhicce ayında öldürülmüştür. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 303 nr. 3319.

⁵⁴ Ayrıca ravilerin durumu için bk. Vellevî, *Zehîru'l-Ukbâ*, XV, 68-69.

⁵⁵ Vellevî, *Zehîru'l-Ukbâ*, XV, 69.

Zekeriyya Yahya b. Şeref Nevevî (ö. 676/1277), Abdullah b. Zübeyr rivayetinin senedinin sahih olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

1. 2. 4. 2. Şehâdet Parmağını Hareket Ettirirdi

Vâil b. Hucr'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber namaz kılarken şehâdet parmağını hareket ettiriyordu: "Oturdu, sol ayağını altına yatırdı, sol elini sol uyluğuna ve sol dizi üzerine koydu. Sağ dirseğini sağ uyluğundan ayırarak son iki parmağını bitıştırıp diğer ikisini de halka gibi yaptı. Şehâdet parmağını da yaptığı dua anında رَفَعَ أَصْبُعَهُ فَرَأَيْتَهُ يُحْرِكُهَا يَدْعُو بِهَا hareket ettiriyordu."⁵⁷

Nesâî'de hadisin senedi şöyledir:

Süveyd b. Nasr> Abdullah b. Mübârek> Zâide> Âsım b. Küleyb> Babası Küleyb> Vâil b. Hucr.⁵⁸

Süveyd b. Nasr b. Süveyd el-Mervezî "sika"dır.⁵⁹ Abdullah b. Mübârek "sika"dır.⁶⁰ Zâideb. Kudâme es-Sekafî "sika"dır.⁶¹ Âsım b. Küleyb b. Şihâb el-Curmî "sika"dır.⁶² Küleyb b. Şihâb el-Curmî "sika"dır.⁶³ Vâil b. Hucr.⁶⁴

Ahmed b. Hanbel'de hadisin senedi şöyledir:

Muaviye b. Amr> Zâide b. Kudâme> Âsım b. Küleyb> Babası Küleyb> Vâil b. Hucr. Nesâî de ve Ahmed b. Hanbel'de hadisin senedi aynıdır ve "sahih"tir.⁶⁵

İbn Abdilber el-Kurtubî (ö. 463/1071) "Hz. Peygamber'in tahyatta parmağını hareket ettirmesi ve ettirmemesiyle ilgili hadisler sahih"tir. Bunlardan hepsini yapmak da mubahtır"⁶⁶ diyerek bu konuda bir genişlik söz konusu olduğu kanaatindedir. Aynı şekilde Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî (ö. 1420/1999) "bazen hareket ettirir bazen hareket ettirmezdi" veya da المثبت مقدم

"Müsbet nefye mukaddemdir" ilkesi gereğince Vâil b. Hucr rivayetini

⁵⁶ Münâvî, Zeynüddin Muhammed el-Meduv, *Feyzü'l-Kadîr şerhu el-Câmiu's-Sağîr*, I-VI, 1. Basım, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, ty., V, 221 hadis no: 7056.

⁵⁷ Nesâî, *Sehv*, 34; Dârimî, *Salât*, 92; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, Çağrı yayınları, İstanbul, 1982/1402, IV, 318.

⁵⁸ Hadis benzer bir senetle Ahmed b. Hanbel tarafından da rivayet edilmiştir. Ahmed b. Handel, IV, 318.

⁵⁹ İbn Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, VIII, 295 nr. 13526; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 280.

⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 382-387.

⁶¹ Birçok muhaddis sika olduğunu söylemiştir. İbn Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, VI, 339 nr. 8015; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 306-307.

⁶² İbn Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, VII, 256 nr. 9951; Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, I-XXXV, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, 1400/1980, XIII, 537-539, nr. 3024; Zehebî, *Mizânu'l-'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Basım, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1382/1963, II, 356.

⁶³ İbn Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, III, 356 nr. 1177; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 211-213 nr. 4991; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 445 nr. 806.

⁶⁴ Ebû Hüneyde Vâil b. Hucr b. Sa'd el-Kindî el-Hadramî'dir. Sahabidir. Vâil'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekte, İbn Hibbân 17 Zilhicce 44 (es-Sikât, III, 425) ve Muâviye'nin hilâfetine son yılı 60 gibi iki farklı tarih vermektedir (*Meşâhîru Ulemâi'l-Emşâr ve A'lâmu Ulemâi'l-Aktâr*, Thk. Merzûk Ali İbrahim, 1. Basım, Dâru'l-Vefâ, Mansûra, 1411/1991, s. 77).

⁶⁵ Mâlikîlerin "işâret parmağının teşehhüt bitinceye kadar sağa sola hareket ettirilmesi müstehaptır" görüşü Vâil b. Hucr'un bu rivayetine dayanmaktadır. Sübkî, *ed-Dinü'l-Hâlis*, II, 251.

⁶⁶ İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstizkâr*, I, 478.

Abdullah b. Zübeyr rivayetine tercih ederek "Hz. Peygamber'in tahıyyatta işaret parmağını hareket ettirirdi" rivayeti tercih edilir⁶⁷ demektir. Fakat asıl olan parmağı hareket ettirmemektir. Burada bir tercih söz konusu olacaksa hareket ettirilmemesini hareket ettirmesine tercih söz konusu olmalıdır. Asıl olan bir şeyin olması değil; olmamasıdır.

Söz konusu rivayetlere göre Hz. Peygamber Vâil b. Hucr rivayetine göre tahıyyatta işâret parmağını hareket ettirirken Abdullah b. Zübeyr rivayetine göre işâret parmağını hareket ettirmezdi. Beyhakî (ö. 458/1066), Vail b. Hucr rivayetini "parmağın hareketini tekrar etmeyen bir işâret olarak anlama ihtimali vardır, dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr rivayetiyle çelişmemiş olur" demektir.⁶⁸ Fakat Vâil b. Hucr'un başka bir rivayetinde sahabenin uygulamasında elbiselerinin altında parmaklarını hareket ettirdikleri dolayısıyla parmağın bir defa kalkması söz konusu değildir. *ثُمَّ جِئْتُ بَعْدَ ذَلِكَ فِي زَمَانٍ فِيهِ بَرْدٌ، فَرَأَيْتُ عَلَى النَّاسِ جُلَّ النَّيَابِ يُجْرِكُونَ أَيْدِيَهُمْ مِنْ تَحْتِ النَّيَابِ* "Soğuk bir günde geldim insanları elbiselerinin altında ellerini hareket ettiriyordu" şeklindedir.⁶⁹

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini tahkik eden Şuayb Arnaûd ve Adil Mürşid bu hadisi şöyle değerlendirmektedirler:⁷⁰ Hadis "فَرَأَيْتُهَا يَجْرِكُهَا يَدْعُو بِهَا" ifadesi hariç "sahih"tir. Zâide b. Kudâme, Âsım b. Küleyb'den bu ifadenin rivayetinde "şâz" kaldı. Hadisin senedi "sahih" olmasına rağmen aynı hadisi Âsım b. Küleyb b. Şihâb el-Curmi'den Zâide b. Kudâme'den başka birçok kişi rivayet etmiştir. Bunlar: Abdolvâhit b. Ziyâd, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Zühayr b. Muâviye, Süfyân b. Uyeyne, Ebû'l-Ahves Selâm b. Selim, Bişr b. Mufaddal, Abdullah b. İdris, Kays b. Rabî, Ebû Avâne, Hâlid b. Abdullah el-Vâsıtî. Bu rivâyetlerde Hz. Peygamber'in parmağını hareket ettirdiğine dair ifade yoktur. Burada bazılarının dediği gibi sikanın ilavesi değil; sikanın vehmi vardır.

İbn Huzeyme (ö. 311/924) de aynı senetle hadisi rivayet etmiş fakat hadiste "parmağını hareket ettirirdi" ifadesinin olmadığını bunun Zâide b. Kudâme'nin sözü

"زائدة وذكره "ليس في شيء من الأخبار "يجركها" إلا في هذا الخبر"

Hz. Peygamber'in teşehhütte işaret parmağını hareket ettirdiğine dair rivayetler "sahih" olmasına rağmen burada sikanın vehmi vardır dolayısıyla İbn Huzeyme'nin belirttiği gibi hadiste "parmağını hareket ettirirdi" ifadesi yoktur ve bu Zâide b. Kudâme'nin sözüdür.

⁶⁷ Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin b. el-Haccâc Nuh b. Necâtî b. Âdem, *Tamâmü'l-minne fi't-ta'lik alâ Fikhi's-sünne*, 5. Basım, Dâru'r-Râye, By, Ty, s. 217.

⁶⁸ Mübârekfûrî, Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Cami't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty., II, 160; Azîmâbâdî, Ebû Abdurrahman Muhammed Eşref b. Emir b. Ali b. Hıdır, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Sünen'i Ebû Dâvûd*, I-XIV, 2. Basım, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, II, 305.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 318.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-XLV, Thk. Şuayb Arnaûd-Adil Mürşid, 1. Basım, Müessesetü'r-Risâle, By. 1421/2001, XXXI, 160-162, hadis no: 18870.

⁷¹ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, I, 354, hadis no: 714.

Teşehhütte Hz. Peygamber'in işaret parmağını hareket ettirdiğine dâir ilave Zâide b. Kudâme'in sözüdür. İşaret parmağının hareketine yüklenen görevle ilgili hadisler de "zayıf" olarak kabul edilmiştir. Ebû Bekir el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066), Abdullah b. Ömer vasıtasıyla rivayet edilen *تَحْرِيكُ الْأَصْبُعِ فِي الصَّلَاةِ مَذْعَرَةٌ لِلشَّيْطَانِ* " " *"Namazda parmağı hareket ettirmek şeytani korkutur"* hadisi Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'nin rivayette tek kalmasından dolayı بِالْقَوِيّ kuvvetli değildir.⁷² Ayrıca İbn Hacer el-Askalânîde hadisin "zayıf" olduğunu belirtmektedir.⁷³ Ahmed b. Hanbel (ö 241/855)ve Bezzâr'ın (ö. 292/905) *بُعِي السَّبَابَةُ مِنَ الْحَدِيدِ* " *"Bu (yaniparmak işareti) şeytana demir kamçıdan daha şiddetlidir"*⁷⁴ rivayetini de her ne karar İbn Hibbân el-Büstî (ö. 354/965) *es-Sikât'*ında⁷⁵ zikretse de Heysemî'nin (ö. 807/1405) belirttiği gibi diğerleri senetteki Kesîr b. Zeyd'den dolayı hadisin "zayıf" olduğunu söylemişlerdir.⁷⁶ Tâbiînin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid'den (ö. 103/721) buna benzer maktu bir rivayet şöyledir: *تَحْرِيكُ الرَّجْلِ أَصْبَعُهُ* " *"Namazda otururken kişinin parmağını hareket ettirmesi şeytani uzaklaştırır"*⁷⁷

1. 2. 5. İşâret Anında Gözlerin İşaret Parmağına Bakması

Namazda gözlerin nereye bakacağı ile ilgili olarak Âmir b. Abdullah b. Zübeyr'in babasından aktardığına göre Rasûlullah gözlerini işaret parmağına bakardı: "Rasûlullah teşehhüde otururken sol elini sol uyluğu üzerine koyar, وَأَشَارَ بِأَصْبُعِهِ الَّتِي تَلِي الإِبْهَامَ فِي الْقِبْلَةِ، وَرَمَى بِبَصَرِهِ إِشَارَتَهُ وَأَشَارَ بِأَصْبُعِهِ الَّتِي تَلِي الإِبْهَامَ فِي الْقِبْلَةِ، وَرَمَى بِبَصَرِهِ"sağ elinin şehâdet parmağını kaldırarak gözünü ondan ayırmazdı."⁷⁸ Abdullah b. Ömer rivayetinde ise *وَأَشَارَ بِأَصْبُعِهِ الَّتِي تَلِي الإِبْهَامَ فِي الْقِبْلَةِ، وَرَمَى بِبَصَرِهِ* "Gözlerini de parmağına veya o tarafa dikti"⁷⁹ şeklindedir. Çünkü edebe ve huşuya uygun olan budur. Bazılarının yaptığı gibi gözünü gökyüzüne dikmezdi.⁸⁰

⁷² Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, II, 189 hadis no: 2788.

⁷³ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ*, II, 735, hadis no: 912.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 119; Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık b. Hallâd b. Ubeydullah, *Müsnedü'l-Bezzâr*, Thk. Mahfûz Abdurrahman Zeynüllah- Adil b. Sâd-Sabri Abdülhâlık, I-XVIII, 1. Basım, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1988/2009, XII, 216 Hadis no: 5917; Taberânî, *ed-Duâu li't-Taberânî*, s. 205 hadis no: 642.

⁷⁵ İbn Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, VII, 354, nr. 10411.

⁷⁶ Heysemî, Ebü'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, I-X, Thk. Husâmüddin el-Kutsî, Mektebetü'l-Kuds, Kahire, 1414/1994, II, 140 hadis no: 2850.

⁷⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, II, 189 hadis no: 2788.

⁷⁸ Nesâî, *Sehv*, 39.

⁷⁹ Nesâî, *Tatbîk*, 98.

⁸⁰ Azîmâbâdî, Ebû Abdurrahman Muhammed Eşref b. Emir b. Ali b. Hıdır, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Sünen'i Ebû Dâvûd*, I-XIV, 2. Basım, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, III, 197.

1. 2. 6. Tahıyyattaiki Parmakla İşaret Edilmemesi

Sad b. Ebî Vakkâs'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber kendisini iki parmağıyla dua ederken görünce "... işaret parmağını göstererek; «أَحَدٌ، أَحَدٌ»"Birle, birle" buyurdu." dedi.⁸¹ Benzer bir hadis EbûHüreyre'den de rivayet edilmiştir.⁸² Ebû Hüreyre'nin rivayetine Tirmizî "hasen sahih garib"; Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî,Sad b. Ebî Vakkâs rivayetine "sahih"; Ebû Hüreyre rivayetine "hasen sahih" demektedir.

Tirmizî bu hadisin, duada şehâdeti söylerken ancak bir parmakla işaret edileceğine delil olduğunu belirtir. Dolayısıyla iki parmakla işaret mekruh olduğu için sağ eli olmayan bir kişi sol elinin işaret parmağıyla veya sağ elinin işaret parmağı olmayan başka parmağıyla işareti yapmaz.⁸³

Şafîi fakihî ve hadis âlimi İbn Raslân diye bilinen Sâlih b. Ömer el-Bulkînî'nin (ö. 868/1464) belirttiğine göre tahıyyatta parmakla işaret etmenin hikmeti Allah Teâlâ'nın birliğini inanç, fiil ve sözde toplamak içindir. Bundan dolayı Hz. Peygamber iki parmakla işaret etmeyi yasaklamıştır.⁸⁴

1. 3. Diğer Parmakların Durumu

1. 3. 1. Küçük ve Diğer Parmağın Durumu

Hz. Peygamber'in namaz için oturduğunda şehâdet parmağı hariç bütün parmakları yumduğuna dair Abdullah b. Ömer'den rivayetler vardır.⁸⁵ Ali b. Abdirrahmân el-Muâvî'nin rivayet ettiğine göre Abdullah b. Ömer kendisini namazda çakıl taşları ile oynarken gördü. Namazdan çıkınca beni (bundan) nehiy ederek "Rasûlullah nasıl yapıyordu ise sen de öyle yap!" dedi. Ben "Rasûlullah nasıl yapıyordu ki?" dedim. "Namazda oturduğu vakit sağ elini sağ uyluğunun üzerine koyar; وَبَيْضَ أَصَابِعِهِ كُلِّهَا bütün parmaklarını yumar; başparmaktan sonra gelen parmağı ile işaret ederdi. Sol elini de sol uyluğunun üzerine koyardı" dedi.⁸⁶ Benzer bir hadis Âsim b. Kuleyb el-Cermîaracılığıyla dedesinden rivayet edilmiştir.⁸⁷

1. 3. 2. Orta Parmakla Başparmağı Halka Yapardı

Vâil b. Hucr'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber namazda otururken sağ elinin başparmağıyla orta parmağını halka yapmıştır.⁸⁸ Hz. Peygamber'in böyle yaptığı Sehl b. Sa'd'dan da rivayet edilmiştir.⁸⁹

⁸¹ EbûDâvûd, Vitri, 23; Nesâî, Sehv, 37.

⁸² Tirmizî, Deavât, 104; Nesâî, Sehv, 37.

⁸³ Ya'murî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Şerhu't-Tirmizî, "en-Nefhu eş-Şezî şerhu Camii't-Tirmizî"*, Thk. Ebû Câbir el-Ensârî- Abdülaziz Abû Rihle- Sâlih el-Lehhâm, I-IV, 1. Basım, Dâru's-Samîi, Riyat, 1428/2007, IV, 531-532.

⁸⁴ Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, II, 160; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, II, 305.

⁸⁵ Müslim, Mesâcid, 116; Nesâî, Sehv, 33.

⁸⁶ Müslim, Mesâcid, 116; Ebû Dâvûd, Salât, 180-181; Nesâî, Sehv, 33.

⁸⁷ Tirmizî, Deavât, 124.

⁸⁸ Ebû Dâvûd, Salât, 114-115, 175-176; Nesâî, Sehv, 29, 31, 34; İbnMace, İkameti's-salât, 27.

⁸⁹ EbûDâvûd, Salât, 222-224.

Hz. Peygamber'in işâret parmağıyla ve orta parmağıyla yaptığı halka farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bunlarda birisi bu halkanın ve diğer parmakların durumunun elli üç rakamına benzetilmesidir. Abdullah b. Ömer'in rivayetinde Hz. Peygamber'in yaptığı halka elliüç rakamına benzetilmiştir: "Rasûlüllahteşehhütte oturduğu vakit sol elini sol dizinin üzerine koyar; sağ elini de sağ dizinin üzerine koyar ve elli üç işareti yapar ve şehâdet parmağı ile de işâret ederdi"⁹⁰

Elli üç rakamının yapılışısırçe, yüzük ve ortaparmağı yummak, işâret parmağını kaldırarak başparmağın dibinden yummaktır.⁹¹ Nevevî (ö. 676/1277)elli üç rakamının yapılışını şöyle açıklamaktadır: "Bilesin ki elli üç akdeder sözünün şartı, ehl-i hesaba göre sırçe parmağını yüzük parmağının üzerine koymasıdır. Burada kastedilen bu değildir. Bilakis kastedilen, sırçe parmağını avuç içine kıvrmasıdır. Öyle olunca ehl-i hesabın elli dokuz diye isimlendirdiği şekilde olur."⁹²

Bunlarda birisi bu halkanın ve diğer parmakların durumunun yirmi üç rakamına benzetilmesidir. Âmir b. Abdullah b. Zübeyr'in babasından rivayete göre Hz. Peygamber'in başparmakla ortaparmağı tam halka değil; başparmağı ortaparmağın üzerine koymuştur:"Rasûlüllahteşehhüt duasını okumak için oturduğu vakit sağ elini sağ uyluğunun üzerine, sol elini de sol uyluğunun üzerine koyar şehâdet parmağı ile işâret ederdi. Başparmağını da orta parmağı üzerine koyardı. Sol ovucunu dizinin üzerine sarkıttı."⁹³ Buradaki ifade sanki yirmi üç rakamına benzetilmiştir.

Hz. Peygamber'in yaptığı halka Ebû Muhammed Hüseyinet-Tîbî'nin (ö. 743/1343) de dediği gibi değişik şekillerde tezahür etmiştir: Bunlardan birisi İbn Ömer'in rivayet ettiği gibisırçe ve yüzük parmağı yummak, işâret parmağını kaldırarak işâret parmağının dibinden başparmağı yummaktır. İkincisi İbu'z-Zübeyr'in rivayet ettiği gibi başparmağı orta parmağın üzerine yirmi üç işâreti yapar gibi koymak. Üçüncüsü de Vâil b. Hucr'un rivayet ettiği gibi sırçe ve yüzük parmağını yummak işâret parmağını kaldırmak ve orta parmakla başparmağı halka yapmaktır.⁹⁴

Rivayetlerdeki farklılıklar gördükleriyle ilgili sahabenin göz yanılması olabileceği gibi Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda farklı uygulaması da olabilir. Özellikle ibadet konusunda farklı uygulamalara daha sık rastlanmaktadır. Buna Abdullah b. Ebî Kays tarafından rivayet edilen şu hadis örnek verilebilir: Abdullah b. Ebî Kays'dan rivâyete göre şöyle demiştir: Âişe'ye, "Rasûlülla'ın kıldığı vitir namazını sordum; gecenin ilk vaktin de mi yoksa sonunda mı kılarıdı" diye ...

Bunun üzerine şöyle dedi: "Her iki şekilde de yapmıştır; bazen vitir namazını gecenin öncesinde kılar, bazen de gecenin sonunda kılarıdı." Bunun üzerine ben "Allah'a hamdolsun ki din ve ibadet işinde kolaylık kılmıştır" dedim.

⁹⁰ Müslim, Mesâcid, 115.

⁹¹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, II, 729.

⁹² Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Menhec Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 2. Basım, Dâru İhyâ'it-Türasî'l-Arabî, Beyrut, 1392, V, 82.

⁹³ Müslim, Mesâcid, 113.

⁹⁴ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, II, 729; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, III, 195-196.

Sonra, Rasûlüllah “Namazında gizli mi yoksa açıktan mı okurdu” diye sordum. O da “Her iki şekilde de okurdu; bazen gizli bazen açık okuduğu olurdu” dedi. Ben de “Allah’a hamdolsun ki din işinde kolaylık ve genişlik istemiştir” dedim. Ben tekrar sordum: “Cünüplük halinde ne yapardı? Uyumadan önce yıkanır mıydı? Yoksa yıkanmadan önce uyur muydu?” Âişe “Bu iki şekilde de yaptığı olurdu; bazen yıkanıp uyur, bazen de namaz abdesti gibi abdest alıp uyur uyanınca guslederdi” dedi. Ben de “Allah’a hamdolsun ibadet ve tüm kulluk işlerinde kolaylık ve genişlik için böyle yapmıştır” dedim.”⁹⁵

Sonuç

Teşehhütte ellerinin ve parmaklarının durumu ile ilgili rivayetler Hz. Peygamber’in sözü/ tarifi değil; sahabenin gördükleridir. Hz. Peygamber, sahabeye namazın kılınışıyla ilgili tariflerinde farzların tam yapılmasına dikkat etmiş; teşehhütte ellerin ve parmakların durumu ile ilgili ayrıntıya girmemiştir.

Rivayetlerdeki farklılıklar sahabenin göz yanılması olabileceği gibi Hz. Peygamber’in farklı zamanlarda farklı uygulaması da olabilir. Teşehhütte sağ elin sağ dizin üzerine, sol elin sol diz üzerine konulacağına rivayetlerde birlik söz konusudur. Yine sol eli dizkapağından biraz sarkıtmakla, parmak uçlarının dizlerle aynı hizada olmasına zıt değildir. Hatta teşehhütte sol elin dizkapağına yakın veya üzerine konulmasında âlimler ittifak etmişlerdir.

Hz. Peygamber’in teşehhütte sağ elinin işâret parmağını kaldırdığı kuvvetle muhtemel olmakla birlikte oturunca hemen mi kaldırdı yoksa dua ederken mi kaldırdığına dâir farklı görüşler vardır. Teşehhütte işâret parmağını kaldırırken hafifçe eğdiğiyle ilgili rivayet Mâlik b. Numeyr el-Huzâî’den dolayı “zayıf”tır.

Hz. Peygamber’in teşehhütte işâret parmağını hareket ettirdiğiyle ilgili rivayet “sahih” olmasına rağmen burada sikanın vehmi söz konusudur. Dolayısıyla Hz. Peygamber, teşehhütte işâret parmağını hareket ettirmezdi.

Hz. Peygamber’in teşehhütte işâret parmağına bakardı. Çünkü edebe ve huşuya uygun olan budur. Yine Hz. Peygamber, Allah Teâlâ’nın birliğini, inanç, fiil ve amelde toplamak için tek parmakla işâret etmiş ve iki parmakla işâret etmeyi yasaklamıştır.

Hz. Peygamber, teşehhütte sağ elinin işâret parmağıyla işâret ederken diğer parmakların durumu ile ilgili farklı rivayetler söz konusudur. Bunlardan birisi İbn Ömer’in rivayet ettiği gibiserçe ve yüzük parmağı yummak, işâret parmağını kaldırarak işâret parmağının dibinden başparmağı yumarak elli üç işâreti yapmak. İkincisi İbu’z- Zübeyr’in rivayet ettiği başparmağı orta parmağın üzerine yirmi üç işâreti yapar gibi koymak. Üçüncüsü de Vâil b. Hucr’un rivayet ettiği gibi serçe ve yüzük parmağını yummak işâret parmağını kaldırmak ve orta parmakla başparmağı halka yapmaktır. Rivayetlerdeki farklılıklar gördükleriyle ilgili sahabenin göz yanılması olabileceği gibi Hz. Peygamber’in farklı zamanlarda farklı uygulaması da olabilir.

⁹⁵ Müslim, Hayz, 26; Ebû Dâvûd, Tahâret, 89; Tirmizî, Salât, 212, Fedâilu’l-Kur’an, 24.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul, 1982/1402.
- , *Müsnedü el-İmam Ahmed b. Hanbel*, I-XLV, Thk. Şuayb Arnaûd-Adil Mürşid, 1. Basım, Müessesetü'r-Risâle, By. 1421/2001.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasen Nureddin el-Molla el-Heravî, *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, I-IX, 1. Basım, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1422/2002.
- A'zamî, Ebû Abdurrahman Muhammed Eşraf b. Emir b. Ali b. Haydar, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-XIV, 2. Basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.
- Azîmâbâdî, Ebû Abdurrahman Muhammed Eşref b. Emir b. Ali b. Hıdır, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Sünen'i Ebû Dâvûd*, I-XIV, 2. Basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.
- Balcı, İsrâfil, *Hız Peygamber ve Namaz*, 5. Basım, Ankara Okulu Yayınlar, Ankara, 217.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyin b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, I-X, 3. Basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık b. Hallâd b. Ubeydullah, *Müsnedü'l-Bezzâr*, Thk. Mahfûz Abdurrahman Zeynü'llah- Adil b. Sâd-Sabri Abdülhâlık, I-XVIII, 1. Basım, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1988/2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl b. Behram, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, I-II, İstanbul, 1992.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî el-Ezdî, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddin b. el-Haccâc Nuh b. Necâtî b. Âdem, *Tamâmü'l-minne fi't-Ta'lîkâli Fikhi's-Sünne*, 5. Basım, Dâru'r-Râye, By, Ty.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, I-X, Thk. Husâmüddin el-Kutsî, Mektebetü'l-Kuds, Kahire, 1414/1994.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsa b. Ubeydullah el-Kuraşî, *Müsnedü'l-Humeydî*, Thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, I-II, 1. Basım, Dâru's-Sekâ, Dimaşk, 1996.
- İbn Abdilber el-Kurtubî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstizkâr*, Sâlim Muhammed Atâ-Muhammed Ali Muavvad, I-IX, 1. Basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin, "Teşehhütte [Şahadet Parmağıyla İşaret Esnasında Diğer] Parmakların Yumulması Hususunda Şüphenin Giderilmesi", çev: Şenol Saylan-Yusuf Yiğit, *KTÜİFD* 4, sy. 2, (Güz 2017): 183-213.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *Menâsîdü's-Şeriatî'l-İslâmiyye*, I-III, Thk. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca, Vüzâratü'l-Evkâf ve's-Şüûnî'l-İslâmiyye, Katar, 1425/2004.
- İbn Balbân, Emir Alauddin Ali el-Fârisî, *Sahîhu İbn Hibbân bi Tertibi İbn Balbân*, Thk. Şuayb Arnaûd, I-XVIII, 2. Basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1993.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, 1. Basım, *Matbatu'd-Dâiratu'l-meârifî'n-Nizâmiyye*, Hindistan, 1326.
- , *Takribü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, 1. Basım, Dâru'r-Raşid, Suriye, 1406/1986.
- İbn Hibbân el-Bustî, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî, *es-Sikât*, I-IX, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân, Dâiratu'l-Meârifî'l-Osmaniyye, Hindistan, 1393/1973.
- , *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Ulemâi'l-Aktâr*, Thk. Merzûk Ali İbrahim, 1. Basım, Dâru'l-Vefâ, Mansûra, 1411/1991.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *Sahîhu İbn Huzeyme*, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-II, 3. Basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, By. 1424/2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- İbn Melek, Muhammed b. İzzüddin Abdüllatif b. Abdilaziz b. Emînüddin b. Firiştâ, *Şerhu Mesâbihu's-Sünne Li'l-İmam Beğâvî*, Nureddin Tâlib, I-VI, 1. Basım, İdâratü's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, By. 1433/2012.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'R-Ricâl*, I-XXXV, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, 1400/1980.
- Mübârekfûrî, Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Cami't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Mübârekfûrî, Ebû'l-Huseyin Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselam b. Hân Muhammed b. Emânullah b. Husâmüddin, *Mirâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, I-IX, 2. Basım, İdâratü Bühüsü'l-İlmiyye, Hindistan, 1404/1984.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed el-Meduv, *Fezû'l-Kadîr Şerhu el-Câmiu's-Sağîr*, I-VI, 1. Basım, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, ty.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kureşî, *el-Câmiu's-Sahih*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981/1401.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981/1401.
- , *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Hasen b. Abdülmünim, I-XII, 1. Basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001.
- Nevevî, Ebü Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Menhec Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 2. Basım, Dâru ihyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1392.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *ed-Duâu li't-Taberânî*, Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, 1. Basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Tuzcu, Recep, *Namazın Tesri Süreci ile İlgili Rivayetlerin Kronolojik Değerlendirmesi*, Damla Matbaası, Gaziantep, 2014.
- Sâbık, Seyyid, *Fıkhu's-Sünne*, I-III,3. Basım, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1397/1977.
- Sübkî, Mahmud Muhammed Hattâb, *ed-Dinü'l-Hâlis ev İrşâdü'l-Halk ilâ Dini'l-Hak*, I-IX, Thk. Emin Mahmud Hattâb, 4. Basım, el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye es-Sübkiyye, By., 1397/1977.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdris b. El-Abbâs b. Osmân b. Şafî b. Abdulmüttalib b. Abdümenâf el-Muttalibî el-Kuraşî el-Mekki, *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1400.
- Vellevî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa, *Zehîru'l-Ukbâ fî şerhu'l-Müctebâ*, I-XLII, 1. Basım, Dâru'l-Mi'râc, By. 1416/1996.
- Ya'murî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Şerhu't-Tirmizî*, "en-Nefhu eş-Şezî Şerhu Cami't-Tirmizî", Thk. Ebü Câbir el-Ensârî- Abdülaziz Abû Rihle- Sâlih el-Lehhâm, I-IV, 1. Basım, Dâru's-Samî, Riyat, 1428/2007.
- Zehebî, Semsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Basım, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1382/1963.
- , *el-Muğni fî'd-Duafâ*, Thk. Nureddin Itr. By., Ty.